

educació permanent, col·lectius vulnerables i autoritarismes quotidians

Q
42

17
2013

Aquest número ha estat coordinat per David Abril, Universitat de les Illes Balears

editorial

carpeta

Pedagogia de la memòria, una resposta als autoritarismes de gènere

Isabel Carrillo Flores • 5

Un recorregut d'investigació-acció des de la pedagogia de Paulo Freire en l'aprenentatge de l'italià com a L2 en adults

Alessio Surian, Consuelo Surian • 14

Protegir-nos per canviar el sistema, l'experiència de les defensores de drets humans a Mesomèrica

Marusia López • 24

Radicalització, famílies extremistes i altres metàfores: relat d'un viatge enlloc

Alberto Izquierdo Montero i Teresa Aguado Odina • 28

contínua

La pedagogia de l'oprimit, fonament freireà de l'educació popular

Marco Raúl Mejía J. • 37

persones, territoris i experiències

La Participació Ciutadana en els contextos d'exclusió: el cas del barri de la Coma

Rosario Faet Gallur • 85

Removent runes: encarnant els silencis d'un passat violent: una simbiosi necessària

Julia Estela Monárrez Fragós • 90

Educació per a la Salut (EPS) amb Persones que Exerceixen Prostitució (PEP).

Ana Mascaró Garcia • 97

Estratègia Anti-rumors

Ramon Sanahuja • 100

investigació

Sobrietat i riquesa educativa en una època de transició. Educació informal en els moviments de les economies diverses

Antonia de Vita • 107

arxiu

fotografia

«Menos jaulas y más aulas» • 121

dialògica

És l'educació, estúpids!

Salomó Marquès i Sebas Parra • 123

llibres

La "polis" segrestada. Propostes per a una Ciutat educadora

Consol Aguilar • 133

Sumari

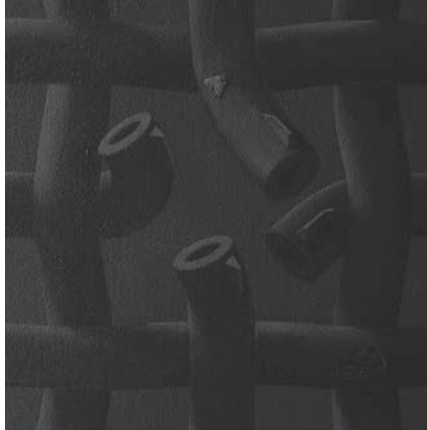
Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitzi el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i concursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

Pedagogia de la memòria, una resposta als autoritarismes de gènere

Isabel Carrillo Flores, UVIC-UCC
Traducció: Rosa Navarro i Juanma Sanchis

Prohibit pedalar, perquè és ideologia de gènere

“Alarma: Bicicletes!

-La bicicleta ha fet més que res i més que ningú per l'emancipació de les dones en el món -deia Susan Anthony.

I deia la seua companya de lluita, Elizabet Stanton:

-Les dones viatgem, pedalant, cap al dret de vot.

Alguns metges, com Philippe Tissié, advertien que la bicicleta podia provocar avortament i esterilitat, i altres col·legues asseguraven que aquest indecent instrument induïa a la depravació, perquè donava plaer a les dones que fregaven les seues parts íntimes contra el seient.

La veritat és que, per culpa de la bicicleta, les dones es movien pel seu compte, desertaven de la llar i gaudien el perillós gustet de la llibertat.

I per culpa de la bicicleta, l'opressiva cotilla, que impedia pedalar, eixia del rober i se n'anava al museu.” (Galeano, 2015, p.71)

Encara que ja se sap i no és novetat, en 1948 les Nacions Unides van donar llum verda a la Declaració Universal dels Drets Humans reconeixent els principis de llibertat i igualtat sense exclusions. El text partia no solament del fet de sentir, sinó de fets contrastats que evidenciaven que no totes les persones, en la

seua diferència sexual, rebien el mateix tracte ni eren reconegudes plenament en la seua dignitat i drets, perquè ocorria que el sexe, en interacció amb altres diferències, comportava vivències desiguals. La cultura androcèntrica, amb les seues formes de relació patriarcal, i amb l'ús d'instruments d'opressió sexistes, mantenien la divisió de dos sexes i dos gèneres: el grup "home" exercint, des de la seua masculinitat, el poder d'una autoritat jerarquitzada, de control i domini; i el grup "dona" assumint, des de la seua feminitat, la desautorització subordinada, l'obediència i la submissió.

Encara hui, les "prescripcions de gènere-classe-ètnia o cultura originades des d'una posició de dominació s'imposen a la part dominada que les accepta, naturalitza i reproduïx en forma de violència simbòlica justificant-les com a costums, voluntat divina, sentit pràctic", però també "es rebutgen i transformen". Això "significa que el poder no solament és el que se'ns imposa i ens obliga a subordinar-nos, sinó també el que posseïm i moltes vegades desconeixem i que pot orientar-se individualment i col·lectivament a la transformació de les subordinacions" (Olivera Bustamante, 2004, p.21).

En el nostre context hagueren de passar anys perquè els canvis democràtics permeteren que s'aprovara la Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes. En la seua Exposició de Motius s'afirma que "El ple reconeixement de la igualtat formal davant la llei, fins i tot havent comportat, sens dubte, un pas decisiu, ha resultat insuficient. La violència de gènere, la discriminació salarial, la discriminació en les pensions de viduïtat, la major desocupació femenina, l'encara escassa presència de les dones en llocs de responsabilitat política, social, cultural i econòmica, o els problemes de conciliació entre la vida personal, laboral i familiar mostren com la igualtat plena, efectiva, entre dones i homes [...] és encara una tasca pendent que necessita de nous instruments jurídics."

La llei, encara que reconeixia que s'havien produït transformacions, evidenciava la persistència d'autoritarismes quotidians de gènere que, fins i tot en contextos de democràcia, es resisteixen a desaparèixer. Es disfressen i es maquillen, semblen patir mutacions, actuen baixet, a penes sentim un rumor llunyà, i sembla que ja no estan. Però estan a l'aguait, i quan de nou ixen a la llum ho fan amb virulència i sense pudor. Hi ha actituds quotidianes que, per estar tan naturalitzades, tolerades socialment, i fins i tot legitimades, es tornen invisibles o quasi imperceptibles. Aquesta no visibilitat és molt eficaç per a mantindre les posicions de jerarquia dels homes i les discriminacions, amb efectes de mal, cap a les dones. Aquesta situació pot canviar si es promou "la renúncia simple i plana als beneficis i privilegis" que la cultura patriarcal atorga als homes en nàixer (Bonino, 2017).

Els plantejaments d'igualtat perquè els drets siguin drets humans universals i no privilegi, provoquen reaccions aferrissades dels autoritarismes de gènere. Això dona lloc a relats que desvirtuen la realitat dels impactes de desigualtat que envolten les dones des de la infantesa. Els seus discursos:

a) Afirmen que dones i homes gaudeixen dels mateixos drets, que la igualtat ja es dona, i que són els feminismes extrems els que desvirtuen la realitat volent imposar la ideologia de gènere. Aquestes són les reaccions de grups que no estan disposats a renunciar als seus privilegis, ni al seu estatus de poder. Per a això cal mantindre la normativa de gènere, amb l'argument que és la naturalesa (o alguna divinitat) la que determina les funcions de gènere i les societats normals ho accepten perquè és el natural.

b) Denuncien que ja s'ha arribat massa lluny, que s'ha donat molta permissivitat, que s'han perdut els principis morals, i que aquest descontrol demana posar fre a les llibertats. Però en els seus discursos hi ha una mica més, a vegades clarament explícit, altres cal llegir entre línies. Entre altres regressions es busca que les dones no abandonen les seues funcions en l'àmbit privat, no ocupen espais públics de participació i decisió, i no lideren mobilitzacions pels drets humans perquè, segons els seus arguments, no és cert que els són negats.

c) Ataquen les democràcies i els governs la tendència dels quals ha sigut potenciar les polítiques socials i els enfocaments de drets, perquè han tolerat allò que és intolerable, han permès canvis que no hi haurien d'haver-se donat, i han donat suport a reivindicacions extremes que estan fent massa soroll. Diuen que el soroll no és només molest, sinó també nociu, perquè està tenyit d'una ideologia de gènere que vol alterar l'ordre d'allò que és natural. Evitar-ho exigeix mesures de censura i prohibició. Cal eliminar la ideologia de gènere prohibint, controlant i penalitzant a qui la promou.

El panorama és que les dones continuen sent víctimes del gènere que les oprimeix i, al mateix temps, són atacades quan es mobilitzen. Són acusades de manipuladores feministes que volen imposar la ideologia de gènere que amenaça els valors tradicionals del matrimoni i la família (ha d'aclarir-se que d'un model familiar). Per això la ideologia de gènere ha d'impedir-se, i es fa a colp de mandats imperatius. L'aprovació de lleis educatives que eliminen els continguts sobre ètica, ciutadania i drets humans; la reducció de pressupostos en polítiques d'igualtat; la banalització de la violència masclista considerant que s'exagera i els casos que es denuncien són lleus maltractaments; el canvi d'orientació en l'educació permanent per a reduir-la a expedir certificacions que el sistema formal nega i no de cabuda a temes socials; són exemples d'instruments que els autoritarismes de gènere posen en acció amb gran efectivitat populista. Però les dones no volen ser víctimes silenciades, han après (o tenen el desig d'aprendre) a anar amb bicicleta, pedalen i s'oposen a qui vol frenar el seu activisme a partir de relats que desfiguren allò que realment ocorre.

En aquest context és quan es fa necessària una *pedagogia de la memòria* articuladora de passat, present i futur; conscient que escoltar les veus de les dones és conèixer, en primera persona altres relats, altres històries sobre les seues vides passades, les seues vides presents, i els seus desitjos sobre vides futures. Impregnar l'educació

permanent amb aquesta pedagogia significa no oblidar que “les històries importen”, i molt, perquè “s’han utilitzat per a desposseir i calumniar, però també poden usar-se per a facultar i humanitzar. Poden rompre la dignitat d’un poble, però també poden restaurar-la” (Ngozi Adichie, 2018, p. 28).

En deixar-se impregnar per la pedagogia de la memòria, l’educació permanent es presenta com un àmbit no neutral, de posicionament ideològic no ambigu, de pràctiques reveladores que no desvien la mirada, ni silencien, ni oculten allò que va ser l’ahir, el que succeeix en el hui, i allò que podria ser l’endemà sense la cotilla opressora de gènere.

El dret a recordar, la memòria que convida a fer la història

“L’amnèsia obligatòria [...]”

La història es repeteix? O es repeteix només com a penitència dels qui són incapaços d’escoltar-la? No hi ha història muda. Per molt que la cremen, per molt que la trenquen, per molt que mentisquen, la història humana refusa que li facen tancar la boca. El temps que va ser continua bategant, viu, dins del temps que és, encara que el temps que és no el vulga o no el sàpia. El dret a recordar no figura entre els drets humans de les Nacions Unides, però hui és més que mai necessari reivindicar-lo i posar-lo en pràctica: no per a repetir el passat, sinó per a evitar que es repetisca; no perquè els vius siguem ventrílocs dels morts, sinó perquè siguem capaços de parlar amb veus no condemnades al ressò perpetu de l’estupidesa i la desgràcia. Quan està de debò viva, la memòria no contempla la història, sinó que convida a fer-la. Més que en els museus, on la pobra s’avorreix, la memòria està en l’aire que respirem; i ella, des de l’aire, ens respira.” (Galeano, 1998, p.216)

L’educació permanent, en els seus diferents escenaris i formes d’acció, no pot marginar-se a si mateixa de posicionar-se políticament i èticament davant la vulneració de drets humans. Projectar espais de memòria creadors de cultures solidàries hauria de ser finalitat i acció, sense ingenuïtats, no negant els obstacles a aquestes, i sense ignorar que els rumbos de les societats capitalistes i de les polítiques en curs, de caire menys social, impacten en el seu fer. El “capitalisme ens ha impregnat”, però és precisament davant aquesta constatació que “el pensament crític ha d’estar vigilant” i mobilitzar “fer amb esperit crític”. Això ja és realitat amb el ressorgiment de “moviments socials vinculats no solament a un altre tipus d’economia possible, sinó a un altre tipus de democràcia possible i a un futur sense violència, xicotets grups de gent que han anat barri per barri semblant el canvi” perquè siga possible “una societat més justa” (Etxezarreta en Molina, 2017).

És des d'una pedagogia de la memòria que agita el pensament i l'acció crítica situada; que posa en el centre la justícia enfront de la tendència a parlar poc o res d'aquesta; i que projecta els focus discursius no únicament en la denúncia de la desigualtat (que també ha de donar-se), sinó en la proposta d'alternatives, que pot idear-se una educació permanent que es transforma i dinamitza transformacions, estant sempre atenta als impactes de gènere. Per a això serà necessari una acció compromesa, que suposa:

a) Adoptar “l'imperatiu moral” d'orientar i acompanyar “l'aprenentatge vertader” que “té a veure amb descobrir la veritat, no amb la imposició de la veritat oficial; aquesta última no condueix al desenvolupament d'un pensament crític i independent.” (Chomsky, 2001, 28-29). En aquest sentit, els processos educatius han d'interrogar-se sobre les intencionalitats de les acusacions que s'aboquen sobre els moviments socials defensors de la igualtat i sobre els feminismes en les seues diverses formes d'expressió.

b) Descobrir l'ús manipulat de la paraula gènere que pot portar a confusions, equívocs i allunyament d'allò que sí que són reivindicacions justes. Què s'amaga darrere de la prohibició de la ideologia de gènere? No serà que una particular ideologia de gènere és la que nega la igualtat en drets humans? Perquè si la ideologia de gènere és la defensa de la igualtat que fa possible el gaudi de drets humans sense exclusions, l'opció justa és no prohibir-la, sinó persistir col·lectivament en la seua defensa i enfortiment.

c) Actuar sense ambigüitats. Encara que les realitats que vivim no són encoratjadores, no es poden “acceptar discursos de demonització i crear, per contra, una cultura de solidaritat”. Per a això “hem d'afinar la nostra capacitat de ser generosos amb les altres persones. Hem de fer valdre el dret de totes les persones a participar en la construcció de la societat a la qual pertanyen. I hem de buscar respostes constructives –arrelades en els drets humans– a les frustracions, la ira i l'alienació que serveixen de context idoni a tòxics discursos polítics de culpabilització” (Amnistia Internacional, 2018, p.15).

En la seua trajectòria diversa, l'educació permanent no solament ha sigut espai de trobada de dones, sinó que s'ha anat nodrint d'experiències pedagògiques de compromís en la denúncia de les injustícies provocades pels autoritarismes que imposen el gènere normatiu. Amb il·lusió, i a vegades una mica sorpreses d'elles mateixes, les dones han sigut protagonistes d'agitacions polítiques i ètiques a través de pràctiques dialògiques, aprenent a dir i a escoltar, sentint el valor de les seues paraules. Elles s'han sentit part dels processos educatius, reconegudes, motivades per a expressar les seues opinions i reflexions. En aquests processos s'han aventurat a realitzar anàlisis crítiques sobre si mateixes i els seus quotidians despullant-se de la culpa; al mateix temps han anat articulant una mirada crítica sobre els entorns polítics i les soci-

etats de les quals formen part, però en les quals no sempre poden participar de forma plena. En la seua diversitat, les dones han après a anomenar-se i a anomenar el món que habiten, han descobert les opressions i les desigualtats, i la fortalesa dels seus sabers. “Anheloses de transformar les seues pròpies vides, d’eliminar les injustícies en carn pròpia, han trobat en aquests moviments el discurs de l’equitat, la configuració de la llibertat”; han descobert “que viure en condicions patriarcals danya les dones”; i han comprés que els canvis en el món han de correspondre’s amb canvis interns en la seua pròpia subjectivitat potenciant, d’aquesta forma, les decisions d’elles mateixes en la seua pròpia vida, vivint experiències “d’anar sent” la dona que cadascuna vol ser (Lagarde, 2000, p.21-27).

Hui l’educació permanent no hauria de renunciar a aquesta manera de fer que, en si mateixa, esdevé un singular moviment social de participació de dones. Elles han trobat en l’educació permanent els significats de la igualtat. Encara que només fora per aquest fet, continua sent necessari mantindre espais:

a) D’acolliment i calidesa per a descobrir i desprendre’s de les manipulacions coactives dels autoritarismes deterministes que prohibeixen la ideologia de gènere, quan la ideologia de gènere més injusta és la que els autoritarismes quotidians practiquen perquè fomenta la negació dels drets humans de les dones.

b) Creadors de propostes que contribuïsquen a desfer els persistents nusos de gènere que discriminen i generen precarietats que fan que moltes dones experimenten una major vulnerabilitat en les seues vides.

Entre les propostes possibles, la pedagogia de la memòria que es proposa s’articula al voltant de tres principis que, en les pràctiques, educadores i educadors han d’entrellaçar perquè es donen simultàniament en nom de la igualtat.

El primer principi és **el reconeixement del dret a recordar**, a la memòria com a dret humà. Recordar, del llatí recordari –re: de nou, cordis: cor–, etimologia que ha portat a la significativa expressió de passar pel cor, acció que s’entrellaça amb altres accions com són exemple evocar, retindre, conservar, reconstruir, refrescar, despertar, il·luminar-se, desenterrar, tindre present, fer viure... (Centro de Memoria Paz y Reconciliación de Bogotá, 2019). Tots aquests actes són cognitius i sensitius i, entre altres processos educatius, poden donar-se a través d’instantànies pedagògiques singulars que juntes dibuixen imatges col·lectives. Com a recurs educatiu, les instantànies s’estructuren com a narracions que poden estar compostes per textos diversos. La creació del relat, per exemple a partir del text fotogràfic i del text escrit, es conforma com una deriva que va descrivint i reflexionant pedagògicament les maneres en què cada jo viu, sent i pensa el temps, l’espai, la renda, la comunicació, les xarxes relacionals i la cura, el conflicte, la jerarquia, el risc, i el cos (Precarias a la Deriva, 2004). La fotografia és un text subjectiu que documenta la vida personal i social, que narra visualment allò que és objecte de la mirada. El text escrit descriu la realitat vis-

cuda, expressa els sentiments que desperten les vivències recordades i les analitza i interpreta. Diferents fotografies, encara que discontinües, permeten explicar històries que, acompanyades d'un text escrit, conformen formativament la memòria de l'experiència viscuda.

En l'educació permanent les instantànies pedagògiques poden ser pràctiques agitadores quan conviden a aprendre a mirar la realitat, a recordar, a reflexionar sobre les vivències i voler veure allò que es mostra de forma explícita i allò que no és visible perquè ha quedat oblidat o no es mostra perquè forma part del currículum ocult. Cada instantània exigeix focalitzar la mirada per a centrar-se en fets i aspectes concrets, apreciar-los globalment i, de forma simultània, descobrir els detalls. És aquest un acte que demana congelar la imatge, l'observació de l'instant per a poder pensar-lo de forma sentida; per a poder entrelaçar passat, present i futur; per a recórrer els camins de la memòria en narrar històries no narrades i explicar(-se) trajectòries biogràfiques diverses sentint-les, és a dir, passant-les pel cor per a interpretar-les pedagògicament i donar-los nom.

El segon principi és *significar la memòria en sentit ampli i no neutral*, és a dir, el dret a recordar és el dret a recórrer la línia del temps dels drets humans per a comprendre el seu caràcter dialèctic, dinàmic, inacabat (Perez Luño, 2006). L'experiència de recordar, en primera persona, és desxifrar sentint els drets humans no sempre viscuts, i en fer-ho convida el jo a no ser agent de reproducció, sinó de transformació. És d'aquesta forma que la memòria convida a fer la història.

Les instantànies del passat projecten la memòria per a (re)conèixer el sorgiment dels drets humans, revelant com en el propi quotidià han sigut negats totalment o s'han viscut de forma esbiaixada per la imposició dels autoritarismes de gènere. Les instantànies del present traslladen la memòria a les vivències més pròximes, al passat recent, per a comprendre el món creat de les prohibicions i del control de gènere que continua oprimint i subordinant les dones. Les instantànies del futur situen la memòria com a ideació, és a dir, la memòria no solament possibilita conèixer els obstacles de gènere que dificulten els drets humans de les dones, sinó que projecta com transformar els autoritarismes quotidians que els perpetuen. Aquesta articulació de passat, present i futur esdevé en un procés conscientitzador perquè descobreix que, encara que naixem iguals en dignitat i drets, els drets humans no ens són donats, sinó "que són resultat de lluites o revolucions que han trencat el vel de la normalitat i naturalitat que ocultava una precedent opressió o discriminació" (Ferrajoli, 2008, p.51). Al mateix temps interpel·la el propi jo a través de recorreguts biogràfics que contribueixen a reconèixer els drets humans en les vivències pròpies i a ser conscients que els drets humans són imprescindibles per a la vida justa. El passat es revela, ix de l'oblit, deixa de ser temut, trenca amb les amnèsies obligades i es desvesteix de les indifferències. A més, es descobreix que el passat sí que importa, no únicament com una

qüestió de justícia personal, d'apoderament del jo, de reparació individual, sinó com a procés col·lectiu i comunitari en el qual el gènere i els privilegis que atorga o nega, tenen impactes en la convivència democràtica, en el fet de sentir-se part i participar, i en el gaudi de la ciutadania plena.

El tercer principi és *saber posar en relació la memòria amb ètiques dialògiques*, de silencis i escoltes que ajuden cada jo a deixar-se embolicar pel silenci de forma pausada, i en fer-ho, vaja a la recerca de la memòria, òbriga la porta de l'oblit obligat, i sense temors ni censures reflexione sobre les seues vivències. En saber ser i saber fer, educadores i educadors acompanyen perquè la pausa i el silenci siguen pràctica de cura, perquè permet al jo dedicar-se temps, escoltar-se i escoltar el quotidià. Aquest és un gest que no sempre s'acull, que sovint s'aparta i rebutja amb l'excusa de les urgències o les múltiples tasques que es tenen, encara que el que ocorre és que fa por. Por perquè porta a una acció que ha deixat de ser habitual, l'escolta, un xicotet acte que anima suaument el jo a fer emergir tot allò que queda ocult en els hàbits quotidians (Casanova, 1998). L'educació permanent ha d'acollir la pràctica del silenci i de l'escolta com a acte que s'aventura en el territori d'allò que es coneix però es manté en l'oblit, i allò que no se sap i pot així conèixer-se. Aquesta pràctica permet prendre distància, de manera que les geografies i les biografies, els rostres i els gestos, les paraules i els comportaments es tornen visibles i se signifiquen.

És a través d'aquests principis i processos que el dret a la memòria va perfilant les seues formes, s'ompli de continguts, i projecta vides democràtiques i justes no obstaculitzats pels autoritarismes quotidians de gènere.

Referències bibliogràfiques

- AMNISTÍA INTERNACIONAL (2018). *LA SITUACIÓN DE LOS DERECHOS HUMANOS EN EL MUNDO INFORME 2017-18*. LONDON: AMNISTIA INTERNACIONAL.
- BONINO, L. (2017). "Micromachismos, 25 años después. Algunas reflexiones. Consultado el 30 de juliol de 2019 en: <http://www.trasversales.net/t41lb.pdf>
- CASANOVA, O. (1998). *Ética del silencio*. Madrid: Anaya
- CENTRO DE MEMORIA, Paz y Reconciliación. Bogotá. <http://centromemoria.gov.co/>
- CHOMSKY, N. (2001). *La (des)educación*. Barcelona: Crítica.
- FERRAJOLI, L. (2008). *Democracia y garantismo*. Madrid: Trotta.
- GALEANO, E. (1998). *Patatas arriba. La escuela del mundo al revés*. Madrid: Siglo XXI.
- GALEANO, E. (2004). *Bocas del tiempo*. Madrid: Siglo XXI.
- GALEANO, E. (2015). *Mujeres*. Madrid: Siglo XXI.
- LAGARDE Y DE LOS RÍOS, M. (2000). *Claves feministas para la autoestima de las mujeres*. Madrid: Horas y Horas.
- LEY ORGÁNICA 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de hombres y mujeres. Disponible: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-6115>

- MOLINA, M. (2017). “Estamos sufriendo la mercantilización de todos los ámbitos de la vida” Entrevista a Miren Etxezarreta en *Opcions*. Disponible:
[HTTP://OPCIONES.ORG/ES/ENTREVISTAS/ESTAMOS-SUFRIENDO-LA-MERCANTILIZACION-DE-TODOS-LOS-AMBITOS-DE-LA-VIDA/](http://opcions.org/es/entrevistas/estamos-sufriendo-la-mercantilizacion-de-todos-los-ambitos-de-la-vida/)
- NACIONES UNIDAS. DECLARACIÓN UNIVERSAL DE DERECHOS HUMANOS. CONSULTAT EL 30 DE JULIOL DE 2019 EN: [HTTPS://WWW.UN.ORG/ES/UNIVERSAL-DECLARATION-HUMAN-RIGHTS/](https://www.un.org/es/universal-declaration-human-rights/)
- NGOZI ADICHIE, Chimamanda (2018). *El peligro de la historia única*. Barcelona: Random House.
- Precarias a la Deriva (2004). *A la deriva. Por los circuitos de la precariedad femenina*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- PÉREZ LUÑO, A.E. (2006). *La tercera generación de derechos humanos*. Navarra: Aranzadi.
- OLIVERA BUSTAMANTE, M. (coord..) (2004). *De sumisiones, cambios y rebeldías. Mujeres indígenas de Chiapas*. Tuxtla Gutiérrez: UNICACH.